

In de voetsporen van Eurycleia en Phoenix

De rol en historische achtergrond van voedsters en 'paidagogoi' in de Attische tragedies uit de 5de eeuw v.C.

MARLOES DEENE

Hoewel niet alleen filologen maar ook oudhistorici zich al eeuwenlang met veel enthousiasme en toewijding over de Attische tragedies uit de 5de eeuw v.C. hebben gebogen, is de laatste decennia een duidelijke evolutie merkbaar in de manier waarop deze theaterteksten als historische bronnen benaderd worden. Waar vroeger voornamelijk de nadruk werd gelegd op de politieke achtergrond van de tragedies¹, concentreert moderner onderzoek naar de achtergronden van de Attische tragedies zich niet zozeer op specifieke gebeurtenissen binnen de Atheense geschiedenis, maar probeert het eerder onderliggende sociale mechanismen en ideeën bloot te leggen. Deze evolutie vond vermoedelijk plaats in het verlengde van de Annalesbeweging, die ervoor zorgde dat de voor lange tijd primaire focus op de politieke, militaire en juridische aspecten van de geschiedenis plaats moest ruimen voor een 'nieuwe sociale geschiedenis'.

Een van de gevolgen van deze evolutie is de groeiende belangstelling voor de zogenaamde 'nevenfiguren' in de Attische tragedies, die op een aantal opvallende uitzonderingen na voor lange tijd in de schaduw van de heroïsche hoofdpersonages bleven. Een groot deel van deze zogenaamde nevenfiguren, zoals slaven, vreemdelingen en bastaards, die voor het overgrote deel tot de 'marginale groeperingen' binnen de Atheense maatschappij behoorden, vervullen in de tragedies echter niet zomaar een nevenrol.

Tot deze figuren behoren de τροφοί (voedsters) en παιδαγωγοί ('paidagogoi')² van de heroïsche koningskinderen, die in de tragedies van Aeschylus,

¹ Zo werd er gezocht naar achterliggende politieke opinies van tragedieschrijvers en verwijzingen naar belangrijke politieke personen en contemporaine gebeurtenissen b.v. Delebecque 1951.

² Slaven die instonden voor de begeleiding en opvoeding van kinderen, hierna steeds 'paidagogoi' genoemd om de misleidende vertaling 'pedagogen' te vermijden.

Sophocles en Euripides structureel en inhoudelijk een belangrijke rol spelen. Vooreerst zijn zij de belangrijkste vertrouwenspersonen van hun pupillen, die zij van kinds af aan hebben opgevoed. Bovendien worden zij op een manier voorgesteld die sterk contrasteert met het wereldbeeld en de visie op slaven en slavernij die op het moment dat de tragedies voor het eerst werden opgevoerd, in Athene gangbaar was. Zo worden voedsters veelal voorgesteld als slimme, oudere vrouwen met autoriteit, die in staat zijn hun ideeën met retorische overtuigingskracht naar voor te brengen en op deze manier het gedrag van hun meesteres te beïnvloeden. Net als deze voedsters bekleeden ook de *paidagogoi* in de tragedies een belangrijke vertrouwensrol en bezitten zij, ondanks hun lage sociale status, een uitzonderlijk hoge graad van autoriteit. Sommige voedsters en *paidagogoi* zijn binnen het verhaal zelfs zo belangrijk, dat zij de taak hebben de catastrofale gebeurtenissen in gang te zetten of te beïnvloeden.

Het doel van dit artikel is de bijzondere rol en positie van voedsters en *paidagogoi* in de Attische tragedies te verklaren. Er zal nagegaan worden om welke reden de drie grote tragici juist deze figuren, die tot de slavenstand behoorden, een dergelijke belangrijke rol toekenden. Bovendien zal een verklaring gezocht worden voor het feit dat de relatie met deze voedsters en *paidagogoi* zo intens en vertrouwelijk wordt voorgesteld, dat de koningszonen en -dochters de raad en suggesties van deze slaven en slavinnen, die een hoge mate van autoriteit schijnen te bezitten, slaafs navolgen. Om deze vragen op een adequate manier te kunnen beantwoorden, zal rekening gehouden worden met de verschillende factoren die de Attische tragedies hebben gedetermineerd: de mythische traditie, de historische context en de sociale fenomenen en intellectuele stromingen waardoor het werk van de tragici werd beïnvloed.

Gezien de beperkte omvang van dit artikel is het onmogelijk alle betrokken tragedies te analyseren. Ik zal me concentreren op die tragedies waarin respectievelijk de voedster- en *paidagogos*figuur het sterkst ontwikkeld zijn, namelijk Euripides' *Hippolytus* en *Ion*³.

De τροφός en παιδαγωγός in de Attische tragedies: een overzicht

Van de 1200 tragedies die in de vijfde eeuw v.C. op de Dionysiën in Athene werden opgevoerd, zijn er slechts 32 volledig bewaard gebleven, allen van de

³ Voor een analyse van alle betrokken tragedies verwijs ik naar mijn masterscriptie in de oude geschiedenis, Deene 2008.

hand van Aeschylus, Euripides en Sophocles. Van deze 32 tragedies zijn er 9 waarin een voedster en/of pädagogos figureerden: een voedster in Aeschylus' *Choephoroi*, Sophocles' *Trachiniae* en Euripides' *Andromache* en *Hippolytus Stephanias*, een pädagogos in Sophocles' *Electra* en Euripides' *Electra*, *Phoenissae* en *Ion* en een pädagogos én voedster in Euripides' *Medea*⁴.

De voedsters en pädagogoi in deze tragedies hebben een opvallende rol. Ze zijn oude en trouwe slavinnen en slaven, die in de meeste gevallen reeds lange tijd, in sommige gevallen zelfs al verschillende generaties, verbonden zijn met het huishouden waarbinnen ze werken. Ze zijn dan ook zeer begaan met alle lotgevallen waardoor dit huishouden getroffen wordt. Het meest verbonden zijn zij met de heroïsche jongelingen die zij hebben zien opgroeien en hebben opgevoed. Zij kennen hun karakter, voorkeuren en zwakheden als geen ander.

Ondanks deze algemene kenmerken hebben de voedsters en pädagogoi als personages binnen het tragische corpus een hele ontwikkeling doormaakt. De eerste voedster vinden we terug in Aeschylus' *Choephoroi* uit 458 v.C. Deze voedster, Cilissa genaamd, bezit al enkele kenmerken die eigen zijn aan voedsters uit latere tragedies. Ze is trouw en aanhankelijk en stelt met deze positieve eigenschappen het egoïsme en de gevoelloosheid van Clytaemnestra als moeder in een scherp daglicht (vv. 737-770). Toch is ze als voedsterfiguur nog niet volledig ontwikkeld, aangezien ze op geen enkel ogenblik door haar pupil in vertrouwen wordt genomen en moet onderdoen voor de kennis en autoriteit van het koor, dat als enige echte vertrouwensfiguur binnen deze tragedie fungeert (vv. 766-773).

Dit verandert volledig bij Euripides, in wiens tragedies de voedsters tegelijkertijd als slavin, vriendin en vertrouwenspersoon fungeren. In *Medea* uit 431 is de voedster als vertrouwenspersoon reeds volledig ontplooid. Haar rol bestaat er niet alleen in een stand van zaken te schetsen, maar ook de psyche van haar meesteres voor het publiek te analyseren en te interpreteren (vv. 36-45)⁵. Desondanks grijpt ze nog niet in de handelingen in. Hiervoor moeten we wachten tot Euripides' latere tragedies, waarin de voedsters hun pupillen,

⁴ Daarnaast zijn we door fragmenten en/of synopsis geïnformeerd over de inhoud van een groot aantal andere tragedies. Op deze manier is het mogelijk om in nog 12 tragedies de (vermoedelijke) aanwezigheid van voedsters of pädagogoi vast te stellen: in Aeschylus' of Sophocles' *Niobe*, Sophocles' *Niptra* en Euripides' *Cresphontes*, *Hippolytus Calyptomenus*, *Stheneboea*, *Aeolus*, *Auge*, *Melanippe Sophe*, *Alope*, *Scyrioi*, *Hypsipyle* en *Phaethon*.

⁵ Uit het vervolg van deze tragedie blijkt dat de angsten van de voedster volledig terecht waren: Medea overweegt immers elk plan dat de voedster tijdens haar monoloog voor mogelijk had gehouden (vv. 98, 112-114, 143-147, 261, 374-375, 792-793) (Karydas 1998: 101).

vaak in liefdesintriges, met raad en daad bijstaan: in *Stheneboea*, *Aeolus*, *Auge*, *Melanippe Sophe*, *Alope*, *Scyrioi* en onder de meest extreme vorm in *Hippolytus Stephanias*. Deze laatste tragedie leent zich dan ook het best tot een meer diepgaande analyse.

De voedster in Euripides' Hippolytus Stephanias

Het verhaal van Hippolytus en Phaedra's onbeantwoorde liefde was één van de bekendste verhalen uit de klassieke mythologie die door het Attische theater werd uitgebeeld⁶. Rond dit verhaal zijn in de vijfde eeuw v.C. drie totaal verschillende tragedies ontstaan: Euripides' *Hippolytus Calyptomenus*, Sophocles' *Phaedra* en Euripides' *Hippolytus Stephanias*. Waarom Euripides twee tragedies over de mythe rond Phaedra en Hippolytus schreef is niet helemaal duidelijk. Het was immers zeer ongewoon voor een Griekse tragicus om een tweede tragedie te schrijven rond een mythe die hij al had behandeld in een eerdere tragedie. De meest aanvaarde opinie hieromtrent is dat Euripides bij de première van zijn eerste *Hippolytus* een zodanige tegenkanting onderzocht van het Atheense publiek, dat hij besloot het werk te herschrijven, wat resulteerde in de versie die wij nu kennen: *Hippolytus Stephanias* (Roisman 1999: 9)⁷. Deze versie werd bij de eerste opvoering in 428 v.C. wel op enthousiasme onthaald en zorgde voor één van de vier eerste prijzen die Euripides gedurende zijn carrière als tragedieschrijver won. De karakterisering van de personages en de plot ondergingen dan ook drastische veranderingen. Een van de opvallendste verschillen met de eerste tragedie is waarschijnlijk de verdwijning van het scherpe contrast tussen de twee hoofdpersonages, door de introductie van een Phaedra die al even vroom is als Hippolytus (Barrett 1964). In tegenstelling tot de assertieve Phaedra in Euripides' eerste *Hippolytus*, wil de nieuwe Phaedra nog eerder sterven van verlangen dan haar diepste gevoelens ten opzichte van Hippolytus bekend te maken. Toch blijven deze gevoelens niet geheim, door de tussenkomst van haar voedster, die de belangrijkste rol in het verloop van de handelingen speelt. Ze bekleedt de rol

⁶ Hippolytus was zowel in Troezen als in Attica het object van een locale cultus (Barrett 1964: 3-6). In hoofdlijnen verliep het verhaal rond Hippolytus als volgt: Phaedra, de echtgenote van Theseus, wordt verliefd op haar stiefzoon Hippolytus. Wanneer hij niet ingaat op haar avances, beschuldigt ze hem haar verkracht te hebben of dit op zijn minst geprobeerd te hebben. Theseus vraagt uit wraak aan Poseidon zijn zoon te doden, waarna Phaedra uit verdriet zelfmoord pleegt.

⁷ Toch wordt deze verklaring niet door iedereen zonder meer aanvaard. Volgens Devereux en Griffin had Euripides eerder artistieke motieven om zijn tragedie te herschrijven. Zo oordeelde Devereux (1985: 4) dat: "Euripides apparently did not rewrite any of his other failed dramas to please the public. In fact, criticism only seems to have made him more persistent in his ways" (Griffin 1996).

van koppelaarster en fungeert voor de auteur als een voortreffelijk hulpmiddel voor de psychologische analyse van de verliefde ziel⁸.

In de proloog van *Hippolytus* wordt het verloop van de tragedie door de godin Aphrodite voorspeld. Hippolytus heeft haar beledigd door haar en haar cultus uit kuisheid volledig te verwerpen, waarvoor hij gestraft moet worden (vv. 1-22). De voorbereidingen hiertoe heeft ze al getroffen: toen Phaedra, de vrouw van zijn vader, hem ontmoette, werd ze door toedoen van Aphrodite verliefd op hem. Nu kwijnt ze in stilte weg, gekweld door de liefde, terwijl niemand in het huishouden de oorzaak van haar toestand kent (vv. 39-40). Dit verhaal, zo voorspelt Aphrodite, zal echter niet zo simpel eindigen. Theseus zal weten wat er aan de hand is en de jongeman die haar als godin veracht, zal sterven door zijn vaders vloek, die door Poseidon zal worden uitgevoerd (vv. 41-46).

We zien de voedster voor het eerst wanneer ze na de eerste koorzang samen met Phaedra en een aantal andere slavinnen op het podium verschijnt (v. 170). Tijdens de koorzang, waarin het koor haar bezorgdheid had geuit over het welzijn van Phaedra, werd druk gespeculeerd over de oorzaak van Phaedra's neerslachtige toestand, wat voor de voedster aanleiding is haar pupil nieuwsgierig te bestoken met allerlei vragen. Haar eerste woorden geven het publiek reeds een indicatie van haar complexe en vooral actieve rol in het stuk (Karydas 1998: 122).

ὦ κακὰ θνητῶν στυγεραὶ τε νόσοι.
τί σ' ἐγὼ δράσω; τί δὲ μὴ δράσω; (vv. 176-177)

O kwellingen en akelige ziekten van de mensen!
Wat kan ik voor je doen? En wat mag ik niet doen?⁹

De voedster is kritisch ten opzichte van Phaedra's houding en verwijt haar haar rusteloosheid en grillen:

τόδε σοι φέγγος, λαμπρὸς ὄδ' αἰθήρ,
ἔξω δὲ δόμων ἤδη νοσερᾶς
δέμνια κοίτης.
δεῦρο γὰρ ἐλθεῖν πᾶν ἔπος ἦν σοι,

⁸ Het is niet helemaal duidelijk of in Euripides' eerste *Hippolytus* Phaedra zelf, dan wel haar voedster Phaedra's ongeoorloofde gevoelens aan Hippolytus bekend gemaakt heeft. Uitgaande van de stelling dat Euripides' tweede versie een volledige antithese was van de eerste, oordeelden meerdere onderzoekers in het verleden dat Phaedra dit zelf gedaan had (Roisman 1999: 9-10). Het iconografische materiaal en Seneca's *Phaedra*, die vermoedelijk op Euripides' eerste Hippolytus gebaseerd is, doen echter het tegengestelde vermoeden (Webster 1967: 151).

⁹ Alle literaire vertalingen zijn afkomstig uit Courteaux en Claes 2002.

τάχα δ' ἐς θαλάμους σπεύσεις τὸ πάλιν.
 ταχὺ γὰρ σφάλλη κοῦδενὶ χαίρεις,
 οὐδέ σ' ἀρέσκει τὸ παρόν, τὸ δ' ἀπὸν
 φίλτερον ἤγη. (vv. 178-185)

Hier ben je in de frisse lucht onder de heldere hemel.
 We hebben je bed naar buiten laten brengen.
 De hele tijd smeekte je ons hierheen te mogen,
 maar zo meteen wil je weer naar je kamer.
 Je bent zo rusteloos, alles staat je tegen.
 Met wat je hebt ben je niet tevreden,
 en je verlangen gaat alleen maar uit naar wat je niet hebt.

Al gauw schakelt ze echter over op een aantal metafysische en filosofische beschouwingen over de aard van het menselijk leven en wat daarna komt (vv. 189-197). Op pathetische wijze ontwijkt Phaedra haar vragen door haar inwendige pijnen te beschrijven. Haar voedster maant haar aan zich te vermannen en spreekt haar toe op een bemoederende, maar ook moraliserende toon:

θάρσει, τέκνον, καὶ μὴ χαλεπῶς
 μετάβαλλε δέμας·
 ῥῆον δὲ νόσον μετὰ θ' ἡσυχίας
 καὶ γενναίου λήματος οἴσεις.
 μοχθεῖν δὲ βροτοῖσιν ἀνάγκη. (vv. 203-207)

Hou moed, mijn kind, en lig stil.
 Je zult je pijn beter verdragen als je kalm en moedig bent.
 Het is een levenswet dat mensen moeten lijden.

Phaedra negeert haar echter en gaat op pathetische wijze door met de beschrijving van haar diepste gevoelens en wensen. Ze barst uit in een delirium van onconventionele en onrealistische wensen: ze wil knielen in de frisse dauw bij een bron en een beker helder water drinken en in het lange gras onder populieren liggen en daar tot rust komen. Verward door Phaedra's ongewone wensen probeert de voedster haar tot rede te brengen. Haar grootste zorg is dat omstaanders haar wild geschreeuw zouden opvangen. Phaedra moet als vrouw van de koning immers te allen tijde haar waardigheid bewaren (vv. 208-214). Phaedra reageert echter nog steeds even verward. Haar voedster is geschokt: τί ποτ', ὦ τέκνον, τάδε κηραίνεις ("Kind, wat raaskal je nu

toch!”) en τί τόδ’ αὖ παράφρων ἔρριψας ἔπος; (“Wat raas je nu weer?”). Pas dan beseft Phaedra hoe ze zich ten opzichte van de omstaanders gedragen heeft en schaamt ze zich voor haar woorden, waarbij ze haar voedster, die ze liefdevol aanspreekt als μάϊα (“moedertje”), vraagt haar schande te helpen verbergen (vv. 243-246). Ze besluit haar korte monoloog met de gedachte aan de dood: “Waanzin is een kwaal maar bij je verstand zijn is een hartverscheurende ervaring. Het is minder hard, in waanzin dood te gaan” (τὸ γὰρ ὀρθοῦσθαι γνώμην ὀδυῶ, τὸ δὲ μαινόμενον κακόν· ἀλλὰ κρατεῖ μὴ γιγνώσκοντ’ ἀπολέσθαι, vv. 247-249).

Dit is voor de voedster, die zichzelf als één van de σοφοί (“wijzen” bn) beschouwt, de aanleiding om opnieuw, vanuit haar lange levenservaring, tegenover Phaedra en het publiek filosofische beschouwingen in een reeks ‘sententiae’ te uiten omtrent de dood, vriendschap, het delen van leed met anderen en matigheid als de gulden middenweg in het leven (vv. 250-266)¹⁰. Wanneer het koor na dit interludium de oude vrouw naar de oorzaak van Phaedra’s ziekte vraagt, moet deze met spijt antwoorden dat ze het zelf niet weet. Ze vertelt hoe Phaedra haar ondanks haar vragen weigert in vertrouwen te nemen (ἔληξ’ ἐλέγχουσ’ οὐ γὰρ ἐννέπειν θέλει, v. 271) en de oorzaak van haar pijn angstvallig voor zich houdt. De voedster weigert echter op te geven, zo vertelt ze aan de vrouwen van het koor. Ze benadrukt dat zij er getuigen van zijn dat ze haar meesteres vol toewijding verzorgt en dat haar nieuwsgierigheid slechts voortkomt uit bezorgdheid om haar meesteres.

Met nieuwe moed waagt de voedster een tweede poging Phaedra aan het praten te krijgen. Ze spreekt Phaedra liefkozend toe (ἄγ’, ὦ φίλη παῖ) en probeert haar, al haar retorische vaardigheden in de strijd gooiend, er op alle mogelijke manieren van te overtuigen haarzelf of iemand anders in vertrouwen te nemen:

ἄγ’, ὦ φίλη παῖ, τῶν πάροιθε μὲν λόγων
λαθόμεθ’ ἄμφω, καὶ σύ θ’ ἠδίων γενοῦ
στυγνὴν ὄφρὸν λύσασα καὶ γνώμης ὀδόν,
ἐγὼ θ’ ὅπῃ σοι μὴ καλῶς τόθ’ εἰπόμεν
μεθεῖς’ ἐπ’ ἄλλον εἶμι βελτίω λόγον.
κεῖ μὲν νοσεῖς τι τῶν ἀπορρήτων κακῶν,
γυναῖκες αἶδε συγκαθιστάναί νόσον·
εἰ δ’ ἔκφορός σοι συμφορὰ πρὸς ἄρσενας,
λέγ’, ὥς ἰατροῖς πρᾶγμα μνησθῆ τόδε.

¹⁰ Cf. Medea’s voedster in Euripides, *Medea*, 119-130.

εἶέν· τί σιγᾶς; οὐκ ἔχρην σιγᾶν, τέκνον,
 ἀλλ' ἢ μ' ἐλέγχειν, εἴ τι μὴ καλῶς λέγω,
 ἢ τοῖσιν εὖ λεχθεῖσι συγχωρεῖν λόγοις.
 φθέγγξαι τι, δεῦρ' ἄθρησον. ὦ τάλαιν' ἐγώ. (vv. 288-300)

Kom nu, mijn lieve kind, laten we allebei vergeten
 waarover we zo-even hebben gepraat.
 Wees nu opgeruimd, kijk niet zo somber
 en denk aan aangename dingen.
 Ik had niet moet binnendringen in je gedachten,
 laten we de zaak op een andere manier aanpakken.
 Als je lijdt aan iets waarover je niet kunt praten,
 hier zijn vrouwen die je kunnen helpen om tot rust te komen.
 Als het iets is waarover je kunt praten met een man,
 zeg het, dan kunnen we er dokters bij roepen.
 Wel, waarom zeg je niets? Als ik me vergis,
 moet je het zeggen, en niet zwijgen.
 En als ik het bij het rechte eind heb,
 moet je doen wat ik je aanraad.
 Zeg iets, kijk me aan.

Ondanks deze overtuigende rede blijft Phaedra zwijgen. Uiteindelijk spreekt de voedster Phaedra's moedergevoel aan, door haar te wijzen op haar zonen die ze, indien ze zou sterven, zou verraden. Haar man heeft immers nog een ander kind, dat bij haar dood meester zou worden over haar zonen: Hippolytus (vv. 284-310). Het is op dit moment dat het stuk echt in beweging komt. Phaedra reageert op het horen van deze naam met een klagende uitroep (οἴμοι) en smeekt haar voedster te zwijgen over deze man. De voedster, die meent dat het de gedachte aan haar kinderen is die haar kwelt, vermoedt nog steeds de waarheid niet. Ze probeert Phaedra mentaal en fysiek onder druk te zetten om haar, nu ze eindelijk begint te spreken, in vertrouwen te nemen en haar geheim volledig te onthullen.

Pas na een lange reeks Socratische vragen van de voedster en raadselachtige antwoorden van Phaedra, slaagt de voedster erin haar meesteres' geheim te ontfutselen. De oorzaak van Phaedra's verdriet is haar liefde voor haar stiefzoon Hippolytus (vv. 350-351). De voedster, gechoqueerd door dit nieuws, reageert gelijkaardig als haar pupil bij het horen van de naam Hippolytus (cf. vv. 310-311):

οἴμοι, τί λέξεις, τέκνον; ὥς μ' ἀπόλεσας.
 γυναῖκες, οὐκ ἀνασχέτ', οὐκ ἀνέξομαι
 ζῶσ'· ἐχθρὸν ἡμάρ, ἐχθρὸν εἰσορῶ φάος.
 ῥίψω μεθήσω σῶμ', ἀπαλλαχθήσομαι
 βίου θανοῦσα· χαίρετ', οὐκέτ' εἴμ' ἐγώ.
 οἱ σῶφρονες γάρ, οὐχ ἐκόντες ἀλλ' ὅμως,
 κακῶν ἐρῶσι. (vv. 354-359)

Ach kind, wat zeg je nu? Je breekt mijn hart.
 Vrouwen, dit is ondraaglijk. Mijn leven is ten einde.
 Ik haat het daglicht, ik haat de zon die op me schijnt.
 Ik stoot mijn lichaam af. Ik wil niet leven, ik wil sterven.
 Vaarwel. Het is mijn dood, nu deugdzaamheid
 tegen haar eigen wil, zichzelf verteert in wellust.

Het is opvallend dat de voedster, die enkele ogenblikken geleden Phaedra zelfmoord uit het hoofd wou praten, het nu zelf niet meer kan verdragen verder te leven. Phaedra's waarschuwing dat haar geheim ook haar voedster zou treffen, blijkt een feit. De uitzonderlijke band tussen de voedster en haar pupil is hier dan ook op zeer dramatische wijze voorgesteld (vv. 327, 329)¹¹.

Wanneer Phaedra aan het einde van haar lange monoloog, waarin ze haar situatie uitlegt, aan de Troezische vrouwen van het koor en aan haar voedster opnieuw te kennen geeft een eind aan haar leven te willen maken om haar man en zonen niet te onteren, besluit de voedster in te grijpen en haar pupil uit bezorgdheid en liefde te helpen. Ze heeft tijdens Phaedra's lange monoloog de tijd gehad om van de emoties te bekomen en haar argumenten ten opzichte van Phaedra degelijk voor te bereiden, waardoor ze nu in staat is Phaedra's gedachtegang te beantwoorden met haar eigen gedachten en haar door middel van rationele argumenten te overtuigen. Het resultaat is een lang maar zeer gestructureerd betoog, waarin de voedster al haar retorische vaardigheden gebruikt. Ze begint met een 'captatio benevolentia' ten opzichte van Phaedra.

δέσποιν', ἐμοί τοι συμφορὰ μὲν ἀρτίως
 ἢ σὴ παρέσχε δεινὸν ἐξαίφνης φόβον·
 νῦν δ' ἐννοοῦμαι φαῦλος οὔσα, κὰν βροτοῖς
 αἰ δεύτεραί πως φροντίδες σοφώτεραι. (vv. 433-436)

Meesteres, toen je me over je ongeluk vertelde,

¹¹ Cf. ook vv. 186-188, 253-260, 324, 328 (Karydas 1998: 138).

was ik eerst ontzet. Dat was dom.
Wie vooraf nadenkt, vindt altijd raad.

Ze spreekt haar pupil hier niet meer aan als παῖ, maar wel als δέσποινα, waarmee ze te kennen geeft dat ze haar als een volwassen jonge vrouw beschouwt en haar ook als meesteres wil behandelen. Bovendien verklaart ze dat haar eigen reactie op Phaedra's onthulling dom was. In een poging om Phaedra's leven te redden, is ze bereid om in plaats van Phaedra te bekritisieren, haar eigen reactie te veroordelen.

Ze heeft, zo vertelt ze aan Phaedra, de tijd gehad alles nogmaals te overdenken en is tot een andere conclusie gekomen. Het is toch niet zo vreemd dat Phaedra verliefd is? Dat overkomt vele mensen. Aphrodite is immers onweersaanbaar als ze haar macht ontketent. Waarom zou Phaedra dan niet mogen berusten in haar liefde? Stervelingen hoeven zich bovendien niet als volmaakte wezens te gedragen, zodat Phaedra haar ongeoorloofde liefde voor Hippolytus niet moet verdringen (vv. 437-472). Indien ze haar liefde zou proberen te onderdrukken, zou het volgens de voedster lijken alsof ze deugdzamer zou willen zijn dan de goden, wat een ernstig geval van ὕβρις (*overmoed*) is. Ze spreekt Phaedra hier opnieuw op moederlijke toon over aan:

ἀλλ', ὦ φίλη παῖ, λῆγε μὲν κακῶν φρενῶν,
λῆξον δ' ὕβριζουσ': οὐ γὰρ ἄλλο πλὴν ὕβρις
τάδ' ἐστί, κρείσσω δαιμόνων εἶναι θέλειν,
τόλμα δ' ἐρώσα· θεὸς ἐβουλήθη τάδε. (vv. 473-476)

Dus, mijn lieve kind, wees niet koppig en verwaand.
Want het is verwaand, deugdzamer te willen zijn dan de goden.
Heb de moed om te beminnen. Een godheid heeft het zo gewild.

Ze eindigt haar betoog met enkele mogelijke praktische oplossingen. Phaedra is ziek, dus moet ze een middel zoeken om te genezen. Er zijn middeltjes en toverspreuken genoeg die haar kunnen genezen (vv. 479-481). Om haar argumenten kracht bij te zetten haalt de voedster in deze monoloog voorbeelden aan uit het rijk van de goden, die haar sofistische overtuigingskracht onthullen. Deze exempla zijn afkomstig uit γραφάς τῶν παλαιτέρων (*geschriften van vroegere schrijvers*) en ἐν μούσαις (*poëzie*). Dit geeft de indruk dat de voedster een wijze en geletterde vrouw is (vv. 451-452).

De opvatting van de voedster kan echter op niet veel steun rekenen. Hoewel het koor inziet dat de voedster nuchtere raad geeft, heeft het toch meer bewondering voor Phaedra's houding. Phaedra wijst de raadgeving volledig

af, wat haar voedster niet tegenhoudt haar alsnog te proberen overtuigen. Ze herhaalt haar standpunt steeds weer, tot de zwakker wordende Phaedra haar kwaad en verwijtend het zwijgen oplegt (vv. 503-506). De sluwe voedster ziet in dat Phaedra niet meer zo stevig in haar schoenen staat en besluit haar kans te wagen. Ze vertelt Phaedra dat ze thuis een tovermiddel heeft dat een oplossing voor haar problematische liefde kan bieden en probeert haar pupil hiervoor te motiveren (vv. 507-515). In deze passage toont de voedster duidelijk haar vaardigheden als spreker én manipulator. Het is voor Phaedra, noch voor het publiek duidelijk of dit middel ervoor zal zorgen dat haar liefde zal bedaren of juist geconsumeerd zal worden. Phaedra kent haar voedster maar al te goed en vertrouwt de zaak niet helemaal:

Φαίδρα δέδοιχ' ὅπως μοι μὴ λῖαν φανῆς σοφί.
 Τροφός πάντ' ἄν φοβηθεῖς ἴσθι· δειμαίνεις δὲ τί;
 Φαίδρα μὴ μοί τι Θησέως τῶνδε μηνύσης τόκω.
 Τροφός ἔασον, ὦ παῖ· ταῦτ' ἐγὼ θήσω καλῶς. (vv. 518-521)

Phaedra Ik ben bang dat je me te vlug af zult zijn.
 Voedster Je bent bang voor alles. Waar maak je je zorgen over?
 Phaedra Dat je aan Theseus' zoon iets zult verklappen over mijn toestand.
 Voedster Laat me begaan. Heb vertrouwen.

Het wantrouwen van Phaedra is niet ongegrond. De voedster zoekt Hippolytus op en brengt hem als een echte koppelaarster op de hoogte van Phaedra's gevoelens. Hiermee is Phaedra, zo vertelt het koor, verraden door haar eigen vrienden (vv. 591-595). Phaedra, die van achter de deur flarden van het gesprek tussen haar voedster en Hippolytus heeft opgevangen, kan hier alleen maar mee instemmen, hoewel ze weet dat de enige motivatie van haar voedster haar welzijn was. Ze verklaart dan ook: φύλως καλῶς δ' οὐ τήνδ' ἰωμένη νόσον (*Ze bedoelde het goed, maar heeft me niet genezen*) (v. 597)¹².

Wanneer Hippolytus en de voedster opnieuw op het podium verschijnen, is de jongeman buiten zichzelf. Hij is niet alleen woedend, maar ook vol afschuw over deze schaamteloosheid en verkondigt in een lange tirade zijn minachting voor het volledige vrouwelijke geslacht (v. 616). Hij noemt de voedster een gemene koppelaarster die het bed van haar meester wil besmeuren, door hem ertoe aan te zetten overspel te plegen in het eerbare bed van zijn eigen vader (vv. 589, 645-652). De voedster probeert hem op alle moge-

¹² Cf. de zelfverdediging van de voedster in vv. 698-701.

lijke manieren tot bedaren te brengen. Aangezien duidelijk blijkt dat haar argumenten gefaald hebben, probeert ze Hippolytus te beroeren met haar oude leeftijd. In de dialoog spreekt ze hem steeds aan als παῖ en τέκνον, om de autoriteit die haar oude leeftijd met zich meebrengt, te benadrukken (Karydas 1998: 165)¹³. Ze smeekt Hippolytus stil te zijn voordat iemand hen kan horen. Hij was immers gebonden aan een eed van stilzwijgen, die de voedster hem liet afleggen voor ze hem Phaedra's geheim toevertrouwde.

Phaedra heeft echter alles gehoord. De angst dat haar gevoelens zouden ontdekt worden, de schaamte voor haar gevoelens en de ontgoocheling na de reactie van Hippolytus drijven haar bijna tot waanzin. Ze valt haar oude voedster met harde woorden aan (ὦ παγκακίστη καὶ φύλων διαφθορεῦ, *gewetenloze vrouw, verraadster van je vrienden*) en slingert haar allerhande verwijten naar het hoofd (vv. 682-694). Hierop antwoordt de voedster met een vanuit haar standpunt bekeken logische gedachtegang, waarin ze opnieuw al haar retorische en sofistieke vaardigheden gebruikt. Voor de tweede keer noemt ze Phaedra δέσποινά in plaats van παῖ of τέκνον. Ze geeft haar mislukking toe, maar benadrukt dat zij haar heeft grootgebracht en slechts uit toewijding voor haar gehandeld heeft. Ze zocht een middel om haar te genezen, maar heeft gefaald. Indien ze wel geslaagd was, zo redeneert ze, zou ze nu geprezen worden (vv. 695-701).

De voedster heeft zelfs nog verdere plannen om haar pupil te helpen en wil haar deze voorleggen (vv. 698-704). Phaedra wil echter niets meer met haar te maken hebben en stuurt haar hardhandig weg (vv. 706-709). Haar redenering is duidelijk. Phaedra is ervan overtuigd dat Hippolytus haar geheim zal verraden en dat haar goede naam zal geschonden worden. Zij was reeds van bij het begin bereid te sterven voor haar eer. Nu ze overtuigd is dat de tussenkomst van haar voedster deze eer onherroepelijk de grond heeft ingeboord, rest haar maar één ding: alleen de dood kan een einde maken aan haar lijden. Ze moet sterven, nu meteen. Na een lange koorzang horen we de voedster om hulp roepen en aankondigen dat haar meesteres zich verhangen heeft¹⁴. In de grote verwarring die ontstaat, is zij de enige die het hoofd koel kan houden. Terwijl het koor voor de poorten van het paleis staat te talmen, probeert zij onmiddellijk Phaedra te redden, door het touw rond haar nek door te snijden. Geen

¹³ Παῖ: vv. 603, 609, 613; τέκνον: vv. 611, 615.

¹⁴ Er bestaat in de scholia en de *hypothesis* enige verwarring over de juiste identiteit van dit personage, dat we terugvinden onder de titel τροφός, θεραπαινά, ἐξάγγελος en ἄγγελος. Vermoedelijk kunnen we hier toch de voedster herkennen, aangezien deze regels gesproken werden door de acteur die de voedster speelde. Het publiek zou deze stem zeker herkend hebben en deze figuur, die niet te zien, maar wel te horen was, zonder verdere identificatie als de voedster beschouwd hebben (Barrett 1964: 312).

enkele hulp kan haar echter nog redden. Phaedra is dood en met haar einde eindigt ook de rol van de voedster in het stuk (vv. 776-787)¹⁵.

De paidagogos in Euripides' Ion

Ook het personage van de paidagogos onderging een grote evolutie binnen het tragische corpus. De eerste paidagogos vinden we terug in Euripides' *Medea*. Zijn functie is in deze tragedie eerder te vergelijken met deze van een bode en heeft zodoende nog niets gemeen met de rol van de paidagogoi in Euripides' latere tragedies. Hij speelt geen erg belangrijke rol in het verloop van de handelingen en bezit evenmin een vertrouwensfunctie. Hiervoor is het wachten tot latere tragedies zoals *Cresphontes* en *Electra*, waarin de paidagogos, net als in Sophocles' *Electra*, een belangrijke rol speelt bij de voorbereiding en uitvoering van het wraakplan. Deze actieve rol van de paidagogos vinden we het sterkst in de *Ion*.

Dit drama, dat voor het eerst werd opgevoerd rond 414-412 v.C., vertelt het verhaal van de Atheense Creusa en haar echtgenoot Xuthus, die naar Delphi trekken om het orakel advies te vragen over hun kinderloosheid. Wanneer Creusa op het toneel verschijnt om de uitspraken van de Pythia te vernemen van het koor, wordt ze begeleid door een trouwe slaaf, die door Euripides gewoon *πρεσβύτης* (*oude man*) genoemd wordt. Wanneer Creusa hem aanspreekt blijkt al snel dat de oude man de paidagogos was van Creusa's vader Erechtheus (ὦ πρέσβυ παιδαγωγῷ Ἐρεχθέως πατρὸς), die hem de zorg van zijn eigen kinderen eveneens had toevertrouwd. Onmiddellijk blijkt duidelijk welke band er tussen de oude man en Creusa bestaat. Creusa zoekt in dit bange moment van afwachten immers steun bij de paidagogos, voor wie ze een even diepe genegenheid en respect voelt (*ἀντικηδεύω*) als voor een vader.

ὦ πρέσβυ παιδαγωγῷ Ἐρεχθέως πατρὸς
 τοῦμοῦ ποτ' ὄντος, ἡνίκ' ἦν ἔτ' ἐν φάει,
 ἔπαιρε σαυτὸν πρὸς θεοῦ χρηστήρια,
 ὥς μοι συνησθῆς, εἴ τι Λοξίας ἄναξ
 θέσπισμα παίδων ἐς γονὰς ἐφθέγγατο.
 σὺν τοῖς φίλοις γὰρ ἠδὲ μὲν πράσσειν καλῶς·
 ἂ μὴ γένοιτο δ', εἴ τι τυγχάνοι κακόν,

¹⁵ De voedsterfiguur zoals hierboven beschreven komt bij Sophocles niet voor. In zijn *Niptra* is de figuur van Eurycleia en de invulling van haar rol vermoedelijk letterlijk uit de *Odysseia* overgenomen. In *Trachiniai* speelt de voedster eerder een uitgebreide boderoel dan een volledig ontwikkelde vertrouwensfiguur (v. 871 e.v.).

ἔς ὄμματ' εὖνου φωτὸς ἐμβλέψαι γλυκό.
 ἐγὼ δέ σ', ὥσπερ καὶ σὺ πατέρ' ἐμόν ποτε,
 δέσποιν' ὅμως οὐσ' ἀντικηδεύω πατρός. (vv. 725-734)

Oud man, jou heeft mijn vader ooit, lang voor zijn dood
 de zorg van zijn kinderen toevertrouwd.

Kom, klim met mij naar de tempel van Apollo
 en deel mijn vreugde als de god voorspelt
 dat ik kinderen zal baren...

Geluk met oude vrienden delen is een genot.

En als ons een ongeluk wordt voorspeld – wat god verhoede! –
 dan is de nabijheid van een vriend een troost.

Ik ben je meesteres, maar ik eer je als een vader,
 zoals ook jij mijn vader hebt geëerd.

Deze vergelijking wordt ook door de paidagogos gehanteerd, die zijn vroegere pupil Creusa aanspreekt zoals een vader zijn dochter (ὦ θύγατερ, v. 735). De relatie tussen beiden wordt nog beter geïllustreerd wanneer ze naar het orakel klimmen. Op vraag van de paidagogos biedt Creusa hulp aan tijdens het klimmen, waarbij ze hem bezorgd smeekt zo voorzichtig mogelijk te zijn (vv. 741-746). In deze scène krijgen we het beeld van een zwakke, oude man die met verschillende fysieke problemen te kampen heeft. Hij heeft stramme benen, heeft moeite met het klimmen en ziet niet meer zo goed. Telkens wanneer Creusa hem een raadgeving geeft, verwerpt hij deze op basis van een nieuwe klacht over zijn oude lichaam. Hij laat zich niet alleen helpen door zijn meesteres, maar uit in haar bijzijn ook zijn persoonlijke grieven, wat ongewoon is voor een ondergeschikte. Bovendien onthult deze scène ook een andere zijde van de paidagogos. Zijn uitspraak dat “zijn geest vlugger is dan zijn voeten” (τὸ τοῦ ποδὸς μὲν βραδύ, τὸ τοῦ δὲ νοῦ ταχύ) verraadt immers van bij het begin zijn rol in het verdere verloop van de tragedie (Brandt 1965: 84-85).

Deze rol wordt al snel duidelijk wanneer het koor op het podium verschijnt. Wanneer Creusa informeert welk nieuws Xuthus van de godheid ontvangen heeft, moet het koor haar het droeve bericht overbrengen dat zij steeds kinderloos zal blijven. De paidagogos wil zijn pupil tijdens dit moeilijke moment steunen en spreekt haar met lieve woorden toe (θύγατερ, τέκνον, *dochter, kind*). Hij maant haar echter aan niet te jammeren (μήπω στενάξῃς) en suggereert dat haar man misschien hetzelfde leed te beurt valt (vv. 763-773). Deze suggestie blijkt al gauw ijdel te zijn, wanneer het koor vertelt hoe

Xuthus zijn zoon Ion ontmoet heeft en vertrokken is naar het heiligdom van de godheid om, zoals gebruikelijk bij een geboorte, offers te brengen en nadien met zijn zoon feest te vieren (vv. 774-807). Hoewel Creusa radeloos is en zich overgeeft aan jammerklachten, reageert de paidagogos zeer nuchter op dit bericht en stelt hij het koor op zakelijke toon rationele vragen om de situatie zo goed mogelijk in te schatten. Wanneer het koor op al zijn vragen heeft geantwoord, reageert de helder denkende paidagogos onmiddellijk met een nuchtere, maar wel foutieve inschatting van de situatie en uit een reeks beschuldigen aan het adres van Xuthus, die hem minder nauw aan het hart ligt dan zijn meesters.

Het is opvallend hoe de paidagogos zijn betoog net als de voedster in *Hippolytus*, op rationele wijze opbouwt. Hij spreekt over een welbewuste krenking en een complot om hen te verjagen uit het paleis van Erechteus. Hij beschuldigt Xuthus ervan Creusa bij haar verdriet om haar kinderloosheid te hebben verraden, door stiekem in bed te kruipen bij slavinnen en daar kinderen te verwekken, die hij ver weg liet opgroeien om na hem de troon over te nemen (vv. 808-831). Hij waarschuwt Creusa er bovendien voor dat zij een moederloze onbekende als meester in haar huis zou moeten ontvangen en vraagt haar zich hiertegen te verzetten, met de mededeling dat hij bereid is hieraan actief mee te werken. De schande van zijn meesters is immers ook zijn schande (v. 808)¹⁶.

ἐκ τῶνδε δεῖ σε δὴ γυναικεῖόν τι δρᾶν·
ἢ γὰρ ξίφος λαβοῦσαν ἢ δόλω τινὶ
ἢ φαρμάκοισι σὸν κατακτεῖναι πόσιν
καὶ παῖδα, πρὶν σοὶ θάνατον ἐκ κείνων μολεῖν.
εἰ γὰρ γ' ὑφήσεις τοῦδ', ἀπαλλάξῃ βίου.
δυοῖν γὰρ ἐχθοῖν εἰς ἓν ἐλθόντων στέγος,
ἢ θάτερον δεῖ δυστυχεῖν ἢ θάτερον.
ἐγὼ μὲν οὖν σοὶ καὶ συνεκπονεῖν θέλω,
καὶ συμφονεύειν παῖδ' ἐπεισελθὼν δόμους
οὐ δαῖθ' ὀπλίζει, καὶ τροφεία δεσπότηαις
ἀποδοὺς θανεῖν τε ζῶν τε φέγγος εἰσορᾶν. (vv. 843-853)

Meesters, toon dat u een vrouw met karakter bent.
Met het zwaard, met gif of met een list
moet u die man en zijn zoon van kant maken

¹⁶ Hierin wordt hij ook bijgetreden door het koor, bestaande uit slavinnen van Creusa die zich bereid verklaren het lot van hun meesters te delen en eervol te leven of te sterven (vv. 857-858).

voor ze de kans krijgen u te vermoorden.
 Als u hiervoor terugdeinst, kost het u het leven.
 Als twee vijanden onder één dak wonen,
 loopt het slecht af met een van beiden.
 Ik ben bereid de taak met u te delen en de knaap te doden.
 Ik ga meteen naar de tent waar het feest wordt voorbereid.
 Voor alles wat mijn meesteres voor mij gedaan heeft,
 wil ik leven of sterven.

Voor de paidagogos blijkt niet het feit dat Xuthus een kind heeft bij een andere vrouw, als wel dat dit kind een slavenkind en dus van onedele afstamming is, een doorn in het oog te zijn. Een dergelijke opvolger is immers de grootste schande die het huis van Erechteus kan overkomen (Brandt 1965: 87).

Het is opvallend dat Euripides ervoor zorgt dat het plan niet van Creusa zelf, maar wel van de oude paidagogos uitgaat. Hiermee omzeilde hij waarschijnlijk een reactie van het Atheense publiek zoals deze op zijn eerste *Hippolytus*, waarin een waanzinnige Phaedra zelf de oorzaak was van het kwaad en zorgde hij ervoor dat het publiek, door het beeld van de liefdevolle Creusa niet te vernietigen, zijn sympathie voor de heldin kon bewaren.

In haar radeloosheid neemt Creusa de oude man in vertrouwen en vertelt hem haar diepste geheim: haar verkrachting door Apollo, hoe ze een zoon baarde en hoe ze deze achterliet, in de hoop dat Apollo zijn kind zou beschermen. De intimiteit tussen Creusa en de oude man wordt hier door Euripides aangewend om het publiek te laten kennis maken met Creusa's diepste gevoelens en emoties, waar hij op meesterlijke wijze in slaagt. De paidagogos is zodanig aangeslagen door het leed dat zijn geliefde Creusa werd aangedaan, dat hij zijn tranen de vrije loop laat, maar hij weet zichzelf spoedig te vermannen (vv. 859-970). Het is treffend hoe Creusa hem om hulp vraagt, als was hij haar vader en niet haar slaaf: *τί γάρ με χρῆ δρᾶν; ἀπορία τὸ δυστυχεῖν* (*Wat moet ik doen? Wie in diepe ellende zit is hulpeloos*, v. 971). Het antwoord van de paidagogos is klaar en duidelijk. Net zoals tegenover Xuthus heeft hij zijn oordeel snel klaar: Creusa moet zich wreken op Apollo, aangezien hij de ware schuldige is. Wanneer Creusa hier niet enthousiast op reageert, verzint hij een ander plan en geeft hij haar de raad haar man te doden. Aangezien Creusa's oude liefde voor haar man haar hiervan weerhoudt, komt hij met een derde voorstel op de proppen: Creusa moet Ion door haar slaven laten doden. Creusa vindt een moord echter een te zware opdracht voor bange slaven en doet zelf een tegenvoorstel. Ze vertelt over de druppels van Gorgo's bloed,

die ze van haar vader geërfd heeft en die genezing en dood bevatten. Ze stelt voor Ion hiermee te vermoorden wanneer hij in Athene toekomt. Bovendien verwacht ze van de paidagogos dat hij dit plan zal uitvoeren: *τούτω θανεῖται παῖς· σὸ δ' ὁ κτείνων ἔσθῃ* (*Het wordt zijn dood, en jij zult die voltrekken*, v. 1019). De paidagogos is bereid deze taak op zich te nemen en de jongen te vermoorden (*σὸν λέγειν, τολμᾶν δ' ἐμόν*), maar stelt voor dit plan nog in Delphi uit te voeren, zodat Creusa in uiterste nood nog kan zweren dat zijzelf onschuldig is. Zijn trouw en de wilskracht om zijn meesteres te helpen lijken aandoenlijk (vv. 1041-1047). Wanneer een slaaf het koor komt waarschuwen dat het plan van Creusa mislukt is, worden we echter met zijn ware natuur geconfronteerd. De dienaar vertelt hoe de paidagogos de indruk gaf bij zijn nieuwe meester Ion in de gunst te komen, door hem bij het feestmaal een speciale beker aan te bieden. In deze beker zat echter wijn met een sterk vergif. Toen dit werd ontdekt, rustte Ions verdenking onmiddellijk op de oude man, die hem de beker had aangereikt (vv. 1106-1208). Deze gaf zijn misdaad toe, maar beriep zich onmiddellijk op het feit dat het plan met de drank bedacht was door Creusa, waardoor hij zijn meesteres, voor wie hij naar eigen zeggen zijn leven zou wagen, niet alleen in de steek heeft gelaten, maar ook persoonlijk heeft verraden¹⁷.

Wanneer het uiteindelijk tot een confrontatie komt tussen Creusa en Ion, wordt duidelijk hoezeer Creusa in haar wraaklustige gevoelens werd aangespoord door de paidagogos, die Xuthus ervan had beschuldigd haar bedrogen te hebben. Haar grootste ergernis is immers niet dat Ion de bastaardzoon is van haar echtgenoot Xuthus, maar dat hij in Athene het huis van haar voorouders zou innemen. En dit was nu net waarvoor de paidagogos haar gewaarschuwd had (vv. 1291-1299)¹⁸. Gelukkig wordt door de goddelijke tussenkomst van de Pythia en Athena duidelijk dat Creusa Ions echte moeder is, waardoor het verhaal voor Creusa toch nog tot een goed einde komt. Wat er tenslotte met de paidagogos gebeurt, vertelt Euripides niet. Dit is voor de tragicus ook niet relevant, aangezien dit niet in verband staat met de lotgevallen van zijn meesteres en dus geen dramatische betekenis heeft.

De voedsters en paidagogoi in deze tragedies zijn duidelijk geen nevenfiguren die slechts als doel hebben een monoloog op het podium te vermijden. Ze blijven niet passief op de achtergrond, maar treden actief en met zin voor initiatief op. Bovendien zijn ze, voornamelijk in de latere tragedies, in staat

¹⁷ Even afvallig is het koor van Creusa's slavinnen, dat wanneer het de gebeurtenissen verneemt, zo snel mogelijk wil wegvlugten (vv. 1290-1243).

¹⁸ De oude man vertolkte hiermee samen met het koor van slavinnen de opinie van het Atheense volk dat met afkeer op een vreemdeling als Atheense koning zou reageren.

op basis van hun persoonlijk oordelingsvermogen, dat echter niet altijd even juist blijkt te zijn, individuele beslissingen te nemen in functie van hun meester of meesteres, op het moment dat deze elke zin voor rationaliteit verloren heeft. Velen onder hen kunnen het zich zelfs veroorloven hun meester tegen te spreken, te bekritisieren of met hen te discussiëren en bezitten de autoriteit hun meester(es) gepaste gedragingen voor te schrijven, wat voor een slaaf zeer ongewoon is.

Anderzijds blijkt de ontwikkeling van hun persoonlijkheid in vergelijking met deze van de heroïsche personages eerder beperkt. Hun aanwezigheid in de tragedies staat louter in functie van hun meester(es). Zij zijn er om in hun plaats handelingen te verrichten, als intieme gesprekspartner te dienen, hun als vertrouwenspersoon raad te geven en om languit over hen uit te wijden en zo hun persoonlijkheid als meest persoonlijke getuige te duiden.

Confrontatie met de historische bronnen

Op het eerste zicht hebben deze gerespecteerde en gezagvolle vertrouwensfiguren uit de tragedies weinig gemeen met het profiel van de voedsters en paidagogoi uit de historische bronnen.

Deze behoorden in het klassieke Athene hoofdzakelijk tot de slavenstand¹⁹. Sommigen onder hen waren als slaaf binnen het huishouden van hun meester geboren en opgegroeid (οἰκογενής, ἐνδογενής), terwijl anderen waren gekocht op de slavenmarkt²⁰. Tijdens de klassieke periode werden steeds meer slaven uit de veroverde barbaarse gebieden ingevoerd, die dienst deden binnen de nijverheid en de huishouding van rijkere burgers. Dit is ook te merken aan de geografische afkomst van de voedsters en paidagogoi, die steeds vaker van niet-Griekse afkomst waren. Voornamelijk voedsters uit Thracië²¹ en Sparta²² waren in deze periode zeer populair in Athene, maar we vinden in de bronnen ook verwijzingen naar voedsters uit andere streken zoals Cythera, Cilicië, Macedonië en Phrygië²³ (Deene 2008: 100-109).

¹⁹ Cf. Plato, *Leges*, 790a. Uitzonderingen in Demosthenes, *Redevoeringen*, LVII 35 (vrijgeboren burgersvrouw) en IG II² 7873 (dochter van ἰσολετής, een μέτοικος, metoik of immigrant met bepaalde privileges).

²⁰ Plato, *Lysis*, 208c. De belangrijkste markttag voor slaven en vee in Athene vond plaats op de dag van de nieuwe maan. Vermoedelijk waren vele voedsters en paidagogoi in Athene van deze markt afkomstig, cf. Νουμηγίς (IG II² 12330).

²¹ Cf. Bäbler 2005.

²² Deze voorliefde voor Spartaanse voedsters kan gesitueerd worden binnen de door Aristophanes geridiculiseerde algemene Λακωνομανία die in deze periode binnen de hoogste kringen in Athene heerste (Tigerstedt 1965: 123).

²³ IG II² 9079, 9112; Cilissa in Aeschylus' *Choephoroi*; IG II² 9271, 12242; GV 1707.

De taken van voedsters en pädagogoi waren veelzijdig. Vanaf de vijfde eeuw werden in vele welgestelde gezinnen voedsters (τιτθαί) aangeworven om borstvoeding te geven²⁴. Niet iedereen was hier echter even enthousiast over. Zo vond Antiphanes de Scythen de meest wijze van alle volkeren, omdat zij hun kinderen voedden met paarden- en koeienmelk, in plaats van hen voor borstvoeding toe te vertrouwen aan vreemde voedsters. Aristoteles wees bovendien op het gevaar van borstvoeding door voedsters, aangezien kinderziekten volgens hem onlosmakelijk verbonden waren met de fysische conditie van de voedster²⁵. Een voedster kon echter evenzeer worden aangeworven voor de vele andere taken die het verzorgen van een kindje met zich meebracht, zoals baden, inzwachtelen, wiegen, beschermen tegen slechte invloeden zoals hekserij en het boze oog, spelen, vertellen van verhalen en zingen van liederen, aanleren van de eerste woordjes, enz. (Gorman 1917; Deene 2008: 127-138).

Ook het takenpakket van de pädagogos was vrij uitgebreid. Zijn belangrijkste taak bestond erin jongens op straat te begeleiden naar hun activiteiten buitenshuis, zoals de school, het sportcomplex, het theater, enz. Bovendien woonde hij de lessen van de jongens op school bij en hield hij 's avonds toezicht wanneer zij hun huistaak maakten. De pädagogos had een belangrijke invloed op de opvoeding van de jongens. Het was immers zijn taak hen tijdens hun jeugd op het juiste pad te leiden, door hen conform de Griekse gewoonten en gebruiken op te voeden en enige vorm van moraal bij te brengen (Deene 2008: 139-144). Aangezien vele Atheense mannen, die over het algemeen vrij laat huwden, stierven toen hun kinderen nog jong waren en anderen veel tijd buitenshuis doorbrachten, fungeerde de pädagogos waarschijnlijk als de stabiele, mannelijke gezagdrager die opgroeiende kinderen in een huishouden nodig hadden (Golden 1990: 147). Hij deinsde er dan ook niet voor terug om, indien nodig, hardhandig op te treden²⁶.

Het feit dat deze voedsters en pädagogoi een zo belangrijke rol speelden in de opvoeding van kinderen van welgestelde Atheense burgers, is verwonderlijk. Hoewel de Grieken overtuigd waren van het belang van een voorbeeldfiguur en imitatie in het opvoedingsproces²⁷, vertrouwden ze hun

²⁴ Τιτθή was over het algemeen de term voor voedsters die kinderen de borst gaven, τροφός de term voor (op)voedsters die slechts voor de verzorging en opvoeding instonden (Gorman 1917: 7-8; Deene 2008: 97-100).

²⁵ Athenaeus, *Deipnosophistae*, VI 9; Aristoteles, *Historia animalium*, VII 10 en 12.

²⁶ Zo blijkt uit iconografisch materiaal als Berlijn, Antikensammlung, TC 7084; Pella, Museum, 1978/74-107, 118, 302 en E 233, 414, 416, 599, 1347, 1506, 2162, 3049, 2191.

²⁷ Xenophon, *Cyropaedia*, 7.5.86; Isocrates, *Antidosis*, 15.92; Plato, *Apologie*, 33a-b; Euripides, *Helena*, 940.

kinderen voor hun voeding en opvoeding toe aan Griekse én barbaarse slaven, die volgens hun eigen gepolariseerd wereldbeeld moreel en intellectueel inferieure wezens waren. Bovendien werden voor deze functies niet de allerbeste of meest geschikte slaven uitgekozen. Zo was een *paidagogos* vaak een oude slaaf die zijn nieuwe functie te danken had aan het feit dat hij fysiek te zwak was om nog ander werk te verrichten²⁸. Morele of intellectuele criteria waren hierbij schijnbaar niet van belang.

Hoe kunnen we, op basis van deze kennis over het profiel van de voedster en de *paidagogos* in het klassieke Athene de buitengewone rol van voedsters en *paidagogoi* als vertrouwenspersonen én figuren met autoriteit in de Attische tragedies interpreteren?

De voedster en *paidagogos* als vertrouwenspersonen; voedsters en ‘black mummies’

In nogal wat, vooral oudere, tragedies speelde het koor de rol van vertrouwenspersoon (Ahlers 1917: 12-13)²⁹. Vanaf de invoering van een derde acteur door Sophocles verloor het koor steeds meer aan belang. Deze evolutie werd nog veel sterker doorgevoerd door Euripides. Hoewel het koor in zijn tragedies nog steeds een vertrouwensfunctie bezit, moet het vaak onderdoen voor een nieuwe vertrouwensfiguur, die we voor het eerst in het personage van Medea's voedster aan het werk zien.

Dat in vele tragedies voor voedsters en *paidagogoi* als vertrouwenspersonen werd gekozen is niet te verwonderen. In de historische bronnen uit deze periode vinden we de wederzijdse liefde en de vertrouwelijke relatie tussen voedsters of *paidagogoi* en hun pupillen immers duidelijk terug³⁰.

Men zou kunnen verwachten dat deze voedsters en *paidagogoi* hun positie zodanig verafschuwden, dat deze gevoelens zouden afstralen op de hun toevertrouwde kinderen die immers later op hun beurt aan de andere kant van de scheidingslijn tussen meester en slaaf zouden staan. Echte aanwijzingen hiervoor vinden we in de bronnen echter niet terug. Integendeel: verschillende bronnen geven ontroerende beschrijvingen van de devotie van voedsters en *paidagogoi* ten opzichte van de kinderen die aan hen waren toe-

²⁸ Plato, *Alcibiades I*, 122b; Hieronymus Rhodius, fr. 19 r. 9-11.

²⁹ Een uitgelezen voorbeeld hiervan vinden we terug in Aeschylus' *Choephoroi*, waarin niet Cilissa, de voedster van Orestes, maar wel een koor van slavinnen Electra als vertrouwenspersoon bijstaat (vanaf v. 84).

³⁰ Demosthenes, *Redevoeringen*, XLVII 55; Xenophon, *Cyropaedia*, VII 3.14; Herodotus, *Historiae*, VIII 75; cf. Euripides, *Medea*, 821.

vertrouwd³¹. Het is echter duidelijk dat in deze bronnen, geschreven door de bemiddelde slavenbezittende klasse, het perspectief van de voedster en de paidagogos zelf volledig achterwege blijft. Dit maakt het quasi onmogelijk enig inzicht te verwerven in hun persoonlijke gevoelens en ervaringen en in de manier waarop zij hun bijzondere en contradictorische positie binnen het Griekse huishouden beleefden.

Een oplossing voor dit probleem kan, voornamelijk wat betreft de ervaringen van voedsters, gedeeltelijk gevonden worden in een vergelijking met de situatie in de vooroorlogse Zuidelijke Staten van Amerika, waar zwarte slavninnen, ‘black mammies’ genaamd, de zorg toevertrouwd kregen voor de kinderen van hun blanke meesters. Het is noodzakelijk te beseffen dat het onmogelijk is een directe vergelijking tussen beide samenlevingen te maken, aangezien factoren zoals sociale en economische structuren, racisme en het patroon van slavernij en slavenbezit een belangrijke en bepalende rol spelen. Zo werd de aanvoer van zwarte slaven in Amerika voornamelijk in de 19de eeuw grotendeels gegarandeerd door geboortes binnen de slavenpopulatie zelf, terwijl de slaven in Athene voor het overgrote deel uit het buitenland werden ingevoerd en op de slavenmarkt werden gekocht. Ook sociale structuren zoals het kapitalisme en racisme, die in de Zuidelijke staten van Amerika een zo belangrijke rol speelden, zijn van minder of geen belang bij de studie van de slavernij in het klassieke Griekenland (Golden 1990: 157). Toch kan een studie van de getuigenissen van de ‘black mammies’, die op dezelfde wijze als de Griekse voedsters de kinderen van hun meesters moesten grootbrengen, de ogen openen voor bepaalde facetten binnen de meester-slaaf relatie, die in de Griekse literatuur en de epigrafische en iconografische bronnen onaangeroerd blijven. Deze methode werd al door Joshel toegepast in haar studie over de positie van de ‘nutrix’ in het Romeinse huishouden, die op een aantal punten overeenkomt met de situatie in klassiek Griekenland (Joshel 1986: 3-22).

‘Black mammies’ waren voornamelijk terug te vinden op grote plantages en boerderijen, waar ze niet alleen een belangrijke rol hadden in het huishouden, maar ook zorg droegen voor de blanke kinderen van hun meesters. Dat ze een zekere vorm van gezag konden uitstralen blijkt duidelijk uit een getuigenis van Annie Laurie Brodrick uit Mississippi: “We had the greatest love for her, but it was tempered with fear, for she never overlooked a fault” (Genovese 1976: 354). De blanke Amerikanen waren, net zoals de Grieken,

³¹ Herodotus, *Historiae*, VI 61; Aristophanes, fr. 294; Menander, *Samia*, 40. Voor deze slaven voelden de kinderen een grote genegenheid: cf. Aeschylus, fr. 47a770-771; Plato, *Res publica*, 377c; Id., *Leges*, 794e.

zodanig vol lof over de liefde en trouw van deze zwarte slavinnen ten opzichte van hun blanke meesters, dat de figuur van ‘the old black mammy’ voor lange tijd geïdealiseerd en geromantiseerd werd (Patton 1980: 149-155). Uit een aantal getuigenissen blijkt dat de affectieve gevoelens en trouw van deze slavinnen, zoals beschreven door de blanke slaveneigenaars, niet helemaal aan de realiteit beantwoordden. De slaveneigenaars lieten zich immers leiden door hun eigen gevoelens en de nood aan liefde en trouw van de ‘black mummies’. Dit bleek duidelijk tijdens de periode waarin het leger van de Union de overhand kreeg en een groot aantal ‘mummies’ zich niet gedroegen zoals hun meesters verwacht hadden. Hun vertrek liet velen onder hen dan ook verward en teleurgesteld achter (Joshel 1986: 12; Genovese 1976: 97-112, 344; Litwack 1980: 152-163, 293-296). De blanke Amerikanen probeerden dit gedrag te verklaren door een gebrek aan discipline en een te grote familiariteit. De schuld lag in hun ogen uiteraard bij de slavin, wier handelingen een duidelijk teken waren van het schaamteloos schenden van de wederzijdse gevoelens en verplichtingen. Zij zagen door hun eigen veronderstellingen omtrent de gevoelens van hun slaven niet in dat deze vrouwen in een situatie verkeerden waarin gevoelens zoals liefde en trouw voortkwamen uit een gedwongen relatie (Joshel 1986: 12-13).

Voor de ‘black mammy’ was de situatie complexer, aangezien haar achtergrond verder reikte dan het milieu van de blanke slaveneigenaars en hun familie alleen. Zo lezen we hoe Louisa, een vrijgelaten slavin op een plantage in Georgia, uitstekend zorg droeg voor de kinderen die aan haar toevertrouwd waren, maar geen enkel bezwaar maakte toen de soldaten van de ‘Union’ ermee dreigden haar meesters huis in brand te steken. “Cause there has been so much devilmint here, whipping niggers most to death to make ‘em work to pay for it”, was Louisa’s antwoord op de verbaasde reactie van de bevoegde officier (Litwack 1980: 163). Hieruit blijkt onmiskenbaar dat, hoewel Louisa zich nog steeds verantwoordelijk voelde voor de kinderen die aan haar waren toevertrouwd, haar gevoelens en verplichtingen bij de slavengemeenschap lagen waartoe zij behoorde (Joshel 1986: 14).

Het is duidelijk dat zowel in Amerika als in het klassieke Griekenland, waar sommige voedsters en paidagogoi met gelijkaardige emoties te kampen moeten hebben gehad, vele slaven er, ondanks hun persoonlijke gevoelens en de gedwongen situatie waarin zij terecht gekomen waren, toch in slaagden de kinderen van hun meesters met liefde en toewijding te verzorgen. Hoewel het uiteraard mogelijk is dat een aantal slaven door de zorg van deze kinderen een nieuwe zin aan hun leven konden geven, of dat door de aanblik van deze onschuldige zieltjes een moeder- of vaderinstinct werd aangesproken, moeten

we ook rekening houden met het feit dat de affectieve banden tussen deze slaven en de hen toevertrouwde kinderen een belangrijke rol speelden binnen het systeem van ‘reciprocal obligations’ of wederzijdse verplichtingen, die erg van belang waren bij het tot stand komen en in stand houden van allerlei relaties in de klassieke Oudheid.

Het is zeer waarschijnlijk dat voedsters en paidagogoi omwille van hun specifieke taken binnen de verzorging en opvoeding van de kinderen van hun meester een andere en wellicht betere behandeling kregen dan hun collegae slaven binnen hetzelfde huishouden. Zo is het denkbaar dat voedsters en paidagogoi, gezien hun voortdurende taak als verzorgers van de kinderen, beter eten voorgeschoteld kregen. Dit is om medische redenen alleen al zeer waarschijnlijk in het geval van voedsters, die de hen toevertrouwde kinderen de borst gaven. Toch was het specifieke takenpakket van voedsters en paidagogoi vermoedelijk niet het enige wat slaveneigenaars ertoe zal geleid hebben deze slaven humaner te behandelen dan de gemiddelde slaaf. Vele slaveneigenaars zullen het niet over hun hart gekregen hebben de slaaf of slavijn waar hun kinderen liefdevolle relaties mee hadden opgebouwd, op dezelfde hardhandige manier te behandelen als andere slaven. Bovendien was een humane behandeling ook noodzakelijk om een goede en liefdevolle zorg van de voedster of paidagogos voor hun kinderen te bekomen. Met zweepslagen kon men immers geen liefde en genegenheid afdwingen.

Voedsters en paidagogoi die gedurende jaren hun pupillen liefdevol hadden verzorgd, wisten bovendien dat zij voor hun jarenlange trouw aanzienlijk konden worden beloond. Indien ze geluk hadden, zouden ze op latere leeftijd kunnen rekenen op een goede verzorging, op een eervolle herdenking na de dood en in sommige gevallen zelfs op de vrijheid³². Zo vertelt de spreker in Demosthenes’ 47ste redevoering hoe zijn vroegere voedster, een toegewijde en betrouwbare ziel, werd vrijgelaten door zijn vader. Ze leefde gedurende enige tijd samen met haar man, maar na diens dood was ze als oude vrouw voor wie niemand anders kon zorgen, terug bij hem komen wonen. Hij zou het immers niet kunnen aanzien dat zijn vroegere voedster of paidagogos in moeilijke omstandigheden zou moeten leven³³. Het is opvallend en enigszins bevreemdend dat hier ook een paidagogos, van wie nergens eerder sprake, vermeld wordt. Dit doet vermoeden dat het voor de spreker een uitgemaakte zaak was dat hij zowel zijn oude voedster als zijn oude paidagogos, die in zijn kindertijd steeds voor hem hadden gezorgd, met respect diende te behandelen

³² Menander, *Samia*, 21, 237; Demosthenes, *Redevoeringen*, 47.55; Herodotus, *Historiae*, VIII 75.1; IG II² 1559 A, kol. III r. 59-66.

³³ Demosthenes, *Redevoeringen*, 47.56.

en dat men tegenover hen verplichtingen had die men in tijden van nood diende te vervullen (Klees 1998: 332).

De afhankelijkheid van de slaveneigenaars ten opzichte van voedsters en paidagogoi en hun drang naar liefde voor hun kinderen, zorgden ervoor dat deze slaven in een dergelijke bevoorrechte positie belandden. Het is dan ook mogelijk dat dit een aantal slaven ertoe aanzette de kinderen die hen werden toevertrouwd met zorg te behandelen, waardoor affectieve banden ontstonden, die noodzakelijk waren voor het in stand houden van de balans binnen het systeem van wederkerige verplichtingen.

De voedster en paidagogos als verstandige en gerespecteerde figuren met autoriteit

De voedsters en de paidagogoi uit de Attische tragedies zijn veel meer dan belangrijke vertrouwenspersonen. Het meest opvallende aan hun rol is waarschijnlijk de bijzondere autoriteitspositie die zij hoofdzakelijk in de latere tragedies bekleden. De voedsters in *Trachiniae*, *Medea*, *Andromache* en *Hippolytus* worden steeds voorgesteld als slimme, oudere vrouwen met autoriteit, die in staat zijn hun ideeën met retorische overtuigingskracht naar voor te brengen. Bovendien blijken deze voedsters op deze manier ook effectief invloed te kunnen uitoefenen op de handelingen en emoties van hun vroegere pupillen, die hun raad niet alleen aanvaardden, maar in vele gevallen ook navolgen³⁴. Een gelijkaardig beeld krijgen we van de paidagogoi in Sophocles' en Euripides' *Electra*, die als oudere, verstandige en gerespecteerde mannen met een grote kennis en levenservaring als belangrijke raadgevers voor de heroïsche hoofdpersonages fungeren.

Waar komt dit uitzonderlijke beeld nu vandaan? Gezien het sociale profiel van de voedster en de paidagogos in het klassieke Athene lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat deze een reflectie is van de historische realiteit. Toch mogen we deze mogelijkheid niet uit het oog verliezen. In de Zuidelijke Staten van Amerika gaf de afhankelijkheid van de blanken die hun kinderen aan de zorgen van een slavin hadden toevertrouwd, de 'black mammy' immers een zeker voordeel, dat volgens verschillende historici door de slavinnen werd gebruikt om hun eigenaars zoveel mogelijk te manipuleren en in een

³⁴ Karydas (1998: 3) definieerde de gezagspositie van de voedster in de Attische tragedies dan ook als volgt: "This authority is manifested through the Nurse's advice, approval or disapproval (praise or blame), directions and orders, and also through the respect, influence, and effectiveness that they inspire in the different characters to whom they are addressed. The authority of a Nurse may be determined from her speech, and from its effectiveness."

omgekeerde machts- en gezagspositie te plaatsen. Bovendien bleven de kinderen die haar waren toevertrouwd in vele gevallen ook wanneer zij volwassen waren, haar gezagspositie aanvaarden (Joshel 1986: 13-14; Genovese 1976: 344-347; Litwack 1980: 387; Douglass 1962: 27-36).

Het is mogelijk dat een gelijkaardig fenomeen ook in Athene voorkwam. Uiteraard zal elke volwassen burger geprobeerd hebben publiekelijk te voldoen aan de vigerende sociale waarden en normen, door de slavengroep als een anonieme entiteit te denigreren. Deze houding staat echter los van het respect en het ontzag die hij ook op volwassen leeftijd voor zijn vroegere voedster of *paidagogos* kon hebben en die binnen de private sfeer mogelijks werden getolereerd. Een afdoende verklaring voor de buitengewone rol van de voedsters en *paidagogoi* in de tragedies is dit echter niet. De opvoering van tragedies was een publieke gebeurtenis, die het domein van de private sfeer ver overschreed. Het blootleggen van deze, in sommige gevallen omgekeerde, gezagspositie en vertrouwelijke relaties tussen slaven en vrijgeboren burgers, ook al ging het slechts om vrouwen, zou waarschijnlijk nooit als een aanvaardbare realiteit naar voor gebracht zijn, indien hier geen mythische of literaire traditie aan de basis van lag.

De voedsters en *paidagogoi* in de tragedies waren inderdaad onderdeel van de vele anachronistische elementen in het tragische genre. Hoewel zij als personage waren gecreëerd door tragici uit de vijfde eeuw v.C., waren zij schatplichtig aan hun mythische, literaire en historische voorgangers uit de epische traditie. De voedster als vertrouwenspersoon met autoriteit was duidelijk gemodelleerd naar de rol van Eurycleia, de eerste en meest bekende voedster uit de Griekse literatuur. Deze oude en gerespecteerde slavine fungeerde in de *Odysseia* niet alleen als een belangrijke vertrouwenspersoon voor haar vroegere pupillen Odysseus en Telemachus, maar bekleedde ook een duidelijke autoriteitspositie ten opzichte van Telemachus, Penelope en zelfs Odysseus. De *paidagogoi* uit de Attische tragedies kunnen dan weer eerder als overgangsfiguren beschouwd worden tussen de vrijgeboren en edele opvoeders uit het aristocratische tijdperk zoals Phoenix en Cheiron, en de vaak barbaarse slaven die als *paidagogoi* fungeerden in het klassieke Athene (Beck 1964: 107). Ze zijn niet meer dezelfde figuren als deze in de mythische traditie, aangezien ze onderworpen zijn aan het sociale profiel van *paidagogoi* in het klassieke Athene, maar bezitten wel nog een groot deel van de waardering die ze in deze vroegere periodes verwierven.

Daarnaast moet het discours over de voedsters en *paidagogoi* gesitueerd worden binnen de intellectuele en filosofische stromingen die het sociale en cul-

turele leven in de vijfde eeuw v.C. beïnvloedden. In een samenleving waarin slaven net als vrouwen en vreemdelingen elke politieke macht of recht van meningsuiting binnen het publieke discours werd ontzegd, boden de Attische tragedies aan deze figuren een podium om het publiek in het theater aan te spreken zoals ze dat in de realiteit nooit zouden kunnen doen (Ebbott 2005: 366; Hall 1999: 93). Anders dan in de Atheense realiteit hadden zij niet alleen het recht om publiekelijk het woord te nemen, maar waren zij, vermoedelijk onder invloed van de ontwikkeling van de retoriek in deze periode, bovendien begiftigd met uitzonderlijke retorische vaardigheden (Hall 1999: 118; Goldhill 1999: 133). Dit heeft ongetwijfeld invloed gehad op de karakterisering van de voedsters en paidagogoi in de latere tragedies, die allen in staat zijn hun gedachten op retorische en zelfs sofistieke wijze uiteen te zetten en dit ook aanwenden om invloed te kunnen uitoefenen op hun meester of meesteres³⁵.

Doorheen het volledige tragische corpus zien we hoe personages de dominante ideologische veronderstellingen over slaven en de natuurlijke slavernij herhaaldelijk in vraag stellen of zelfs aanvechten. Het is duidelijk dat de tragici hierin beïnvloed werden door de sofisten, onder wier invloed de Atheense samenleving en haar waardesysteem aan filosofische kritiek werden onderworpen. Zo was het volgens Hippias, die in het bestaan van een natuurlijke gerechtigheid geloofde, in tegenstrijdigheid met deze natuurlijke gerechtigheid dat de ene mens de meester was van een ander. Het feit dat de ene een slaaf is en de andere vrij, was volgens hem niet te wijten aan een natuurlijk onderscheid, maar wel aan wetten en gewoonten. Hij beschouwde slavernij dan ook als onjuist, aangezien zij slechts op kracht was gebaseerd³⁶. Bij Antiphon vinden we evenzeer een geloof in de gelijkheid van alle mensen terug. Hij verklaarde dat barbaren en Grieken op dezelfde manier geschapen waren: ze ademden immers allen door hun neus en mond en gebruikten allen hun handen om te eten. De invloed die de sofistieke tegenstelling tussen φύσις (*natuur*) en νόμος (*gewoonte, recht*) op het Griekse denken heeft achtergelaten is aanzienlijk, maar heeft de slavernij als instituut in de realiteit niet kunnen aantasten (Vogt 1975: 14).

Alle drie de tragici erkennen het onderscheid tussen de algemene toestand van slavernij en de geest (φρήν, νοῦς of λόγος) van een individuele slaaf, waarmee zij ingingen tegen de theorie van de ‘natuurlijke slavernij’. Hiermee

³⁵ B.v. Euripides, *Andromache*, 866-875; Sophocles, *Trachiniae*, 49-61. Voor een volledig overzicht van de retorische vaardigheden van de voedster in Euripides' *Hippolytus*, zie Karydas 1998: 115-180.

³⁶ Aristoteles, *Politica*, 1253b20.

werd door deze auteurs immers de mogelijkheid erkend dat sommige slaven wel degelijk in staat zijn zelfstandig te denken³⁷. Euripides ging hier zelfs nog een stap verder in. In zijn stukken wordt gesuggereerd dat niet de fysieke, maar wel de mentale toestand van een individu de ware aanwijzing was voor iemands status (Gregory 2002: 153-154)³⁸. Slaven die dapper en rechtschapen waren, die een vrije geest hadden en die zich tot doel stelden de belangen van hun meester te behartigen, konden volgens hem ‘nobeler’ zijn dan sommige vrije mensen.³⁹ Dit concept van de ‘nobele slaaf’ was afkomstig uit de Homerische epen, waarin een duidelijk verschil werd gemaakt tussen ‘goede’ slaven zoals Eurycleia en Eumaeus, die in alle omstandigheden trouw bleven aan hun meester, en ‘slechte’ slaven zoals Melanthius en Melanthio, die hun meester door hun ontrouw te schande maakten (Gregory 2002: 156)⁴⁰.

Bovendien kan de invulling van hun karakter als devote en trouwe slaven, die zich louter tot doel stellen de belangen van hun meester te behartigen, gedeeltelijk beschouwd worden als een projectie van wat slaveneigenaars van hun slaven in ideale omstandigheden verwachtten. We zien immers in verschillende tragedies hoe slaven blij geven van culturele normen en waarden die eigen zijn aan vrijgeboren burgers uit de hogere klasse, hoewel zij daar zelf niet toe behoren. Dit vinden we onder meer in Euripides’ *Andromache*, waarin de voedster van Hermione zich niet alleen kritisch uitspreekt tegenover het gedrag van haar pupil, maar ook nog eens haar goede eer probeert te beschermen door haar aan te raden zich buitenshuis te gedragen zoals een dame van stand dit behoort te doen. Hermione moet zich bedekken en naar binnen gaan voor ze zichzelf ten schande maakt (vv. 876-878)⁴¹. Dit fenomeen komt nog sterker tot uiting in die tragedies waarin vrijgeboren personages de gangbare waarden en normen tartten. Zo zien we hoe de moederlijke gevoelens van slavinnen extra benadrukt wordt, wanneer moeders hierin zelf te kort schieten. Duidelijke voorbeelden vinden we onder meer in Aeschylus’ *Choephoroi*, waarin de oprechte liefde van de voedster voor Orestes sterk contrasteert met het beeld van diens moeder Clytaemnestra, en in Euripides’ *Medea*, waarin de voedster van Medea uit bezorgdheid voor de kinderen als

³⁷ Cf. Sophocles, *Trachiniae*, 61-63.

³⁸ Zoals Gregory terecht opmerkt, sluit Euripides hiermee aan bij de visie van Parmenides en Gorgias dat er een kloof bestaat tussen taal en realiteit en past hij dit toe op de benaming van een slaaf en het individu die met deze benaming wordt aangeduid.

³⁹ Euripides, *Melanippe*, fr. 495, vv. 40-43 en fr. 511; id., *Phrixus*, fr. 831; id., *Helena*, 726-733.

⁴⁰ Volgens sommige academici werd de *Odysee* geconstrueerd om aan te tonen dat slaven onder alle omstandigheden trouw moesten blijven aan hun meester en een prijs moesten betalen voor ongehoorzaamheid. Trouwe slaven bleven gespaard terwijl ontrouwe slaven met de dood bestraft konden worden (Olsen 1992: 219).

⁴¹ Vgl. Euripides, *Hippolytus*, 212.

een soort moederfiguur optreedt, wanneer Medea voor hen een bedreiging vormt (vv. 89-95, 98-105, 116-18). Het is echter evenzeer mogelijk het toeschrijven van ‘deugden’ aan slaven in de tragedies te beschouwen als een onderdeel van het in vraag stellen en het destabiliseren van de binnen de Atheense maatschappij heersende ideeën, zoals eigen aan het tragische genre (Mastronarde 2002: 174).

Dat voedsters en paidagogoi in het volledige tragische corpus als prototypen van deze nobele slaven worden afgebeeld, is niet te verwonderen. Zoals hierboven beschreven hebben de nobelheid en waardigheid van beide figuren ook literaire wortels. Bovendien is het mogelijk dat de toewijding van de ‘nobile slaven’ in de tragedies overeenkwam met het gedrag dat geprivilegieerde slaven zoals voedsters en paidagogoi zich in de realiteit aanmaten als het best mogelijke mechanisme om met hun status en positie van slaaf om te gaan (Mastronarde 2002: 74).

Hoewel alle drie de tragici aan de invloed van het sofisme waren blootgesteld (Conacher 1998), zien we de grootste invloeden dus voornamelijk in de tragedies van Euripides (Vogt 1975: 15). Toch zou het fout zijn in deze invloeden de persoonlijke visie van de auteur te willen herkennen⁴². Zijn tragedies geven op paradoxale wijze ook blijk van ideeën en waarden die aan de basis lagen van het geldende maatschappelijke systeem in Athene, waar de slavernij als instituut een onderdeel van uitmaakte. Ondanks het feit de dominante veronderstellingen over slaven in zijn tragedies tot op zekere hoogte in vraag gesteld worden, zien we verschillende personages tegelijkertijd verkondigen dat slaven dienen om hard te werken en in stilte te gehoorzamen, dat zij niet te betrouwen zijn, dat hun minderwaardigheid erfelijk is en dat hun stand verachtelijk is (Vogt 1975: 16). Bovendien vinden we ook het geloof in de natuurlijke slaafsheid, dat noodzakelijk is voor het voortbestaan van de geïnstitutionaliseerde slavernij, duidelijk weerspiegeld in de tragedies. Personages die ooit vrij waren, maar omwille van dramatische omstandigheden in de slavernij waren terecht gekomen, hadden steeds de kans om hun vrijheid opnieuw te heroveren. Dit overkwam onder meer Andromache, Hypsipyle en Ion in Euripides’ gelijknamige tragedies. Slaven die in de slavernij geboren waren en dus van nature slaafs waren, zouden echter nooit de kans krijgen hieraan te ontsnappen. De band tussen een dergelijke slaaf en een vrije was

⁴² Dit was nochtans het standpunt van Nestle, die tussen de regels zelfs een pleidooi van Euripides voor de afschaffing van slavernij meende te herkennen. Hoewel dit voor historici zoals Guthrie, Daitze en Synodinou een brug te ver was, meenden ook zij dat Euripides de slavernij als institutie in zijn tragedies veroordeelde (Nestle 1901: 458-460; Guthrie 1969: 159; Daitz 1971: 226; Synodinou 1977: 108; Gregory 2002: 151-152).

immers even permanent en natuurlijk als deze tussen een mens en een god (Hall 1999: 112).

Bovendien blijft Euripides in de uiting van zijn nieuwe ideeën terughoudend. Zijn ‘nobelevlaven’ verheffen zich dankzij hun vrije voῶς wel boven andere, minder bedeelde slaven, maar kunnen, zoals blijkt uit de rol en de moraal van de voedster in *Hippolytus* en de paidagogos in *Ion*, de vrijgeborenen toch niet evenaren.

In *Hippolytus* hebben we te maken met een impulsieve en daadkrachtige voedster, die de diepste liefdesgeheimen van haar meesteres Phaedra weet te ontfutselen en deze ondanks Phaedra’s tegenkantingen openbaar maakt, wat de ongelukkige zelfmoord van haar meesteres en de ondergang van Hippolytus tot gevolg heeft. Hiermee verraadt ze haar pupil, die haar in alle vertrouwen haar ongeoorloofde gevoelens voor haar stiefzoon heeft meegedeeld. Ze doet dit alles echter voor een goed doel, aangezien ze Phaedra uit haar lijden wil verlossen door Hippolytus’ interesse voor haar aan te wakkeren en ze ziet dan ook geen kwaad in haar daden. Indien ze in haar opzet was geslaagd, zo zegt de voedster, zou ze nu door iedereen geroemd worden (vv. 695-701). Hiermee toont Euripides duidelijk de morele grens aan tussen slaven en vrijgeboren burgers. Deze grens benadrukt hij bovendien door middel van het contrast tussen de voedster, die haar woord van trouw ten opzichte van haar eigen meesteres breekt en Hippolytus, die als vrijgeboren burger ondanks gevaar voor zijn eigen leven zijn belofte ten opzichte van de voedster in ere houdt (vv. 657-660, 712-714).

Een gelijkaardige situatie waarin een slaaf het welzijn van zijn meesteres belangrijker vindt dan de manier waarop dit bereikt kan worden, zagen we in *Ion*. In deze tragedie beschuldigt de paidagogos van Creusa Xuthus na de boodschap van het orakel onverwijld van overspel en zet hij Creusa ertoe aan Ion, die in werkelijkheid haar bloedeigen zoon is, te laten vermoorden. Dit is volgens hem immers noodzakelijk om haar eigen positie en het koningshuis van haar voorouders veilig te stellen. Na te hebben verklaard dat een slaaf die nobel is op geen enkele manier minderwaardig is aan een vrijgeborene (vv. 854-856), neemt hij persoonlijk de taak op zich om als een trouwe en aanhankelijke slaaf de eer van zijn meesteres te wreken en de bastaardzoon van haar echtgenoot Xuthus te vermoorden. Deze daad contrasteert in zijn ogen duidelijk niet met het normatieve gedrag van een ‘nobelevlaaf’, aangezien hij slechts het welzijn van zijn meesteres voor ogen heeft. Een voor een slaaf zeer logische redenering, want, zo schreef Scodel: “the nobility the slave retains consists, precisely, in being a good slave” (Scodel 1980: 84). Wanneer de moordpoging mislukt, is hij echter de eerste om zijn meesteres te verraden

en met een beschuldigende vinger in haar richting te wijzen. Het is, althans volgens de oude paidagogos in Euripides' *Electra*, immers eigen aan slaven om zich ongeacht de omstandigheden, steeds aan de winnende zijde te scharen (vv. 628-633).

Hiermee stelt Euripides opnieuw een duidelijke morele grens tussen vrijgeborenen en slaven en helpt hij, ondanks zijn voor de Atheense maatschappij revolutionaire ideeën, door middel van zijn tragedies toch mee aan de besteding van de bestaande maatschappelijke orde.

Tot slot

Een studie als deze doet de waakzaamheid van een historica ten opzichte van het gebruik van de Attische tragedies als bron voor de sociale geschiedenis van het klassieke Athene versterken. Hoewel de voedsters en paidagogoi als personages in de tragedies duidelijk beïnvloed zijn door hun historische context, blijken ze geenszins een eenvoudige weergave van de sociale realiteit. Dit is hoofdzakelijk te wijten aan de sterke invloed van de gangbare sociale fenomenen en intellectuele stromingen enerzijds en de mythische nalatenschap die de tragici erfden van dichters uit de archaische epiek en lyriek anderzijds. De tragici probeerden deze mythen te herinterpreteren voor eigentijdse doeleinden door de Atheense sociale processen te transformeren en in de oude mythen in te passen, zodat Atheense instituties en sociale relaties verstoord zijn door het genre (Hall 1999: 98). Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk dat het Atheense publiek de tragische figuren beschouwde als normale mensen in normale familiale omstandigheden. Toch zijn deze tragedies ontegensprekelijk ontsproten uit de Atheense verbeelding. De tragici en acteurs waren allen Atheense volwassen burgers, net als de doelgroep waarvoor de tragici hun tragedies in hoofdzaak schreven. De kwesties die zij ter sprake brachten zullen het Atheense publiek, in het bijzonder de mannelijke burgers, ongetwijfeld herkenbaar in de oren geklonken hebben, waardoor de tragedies, ontstaan binnen de mannelijke, volwassen en bemiddelde Atheense denkwereld, als getuigen van sociale en emotionele fenomenen binnen de Atheense samenleving beschouwd kunnen worden (Golden 1990: xvi; Hall 1999: 99-100).

Zo vormen de Attische tragedies vooral indirect een belangrijke bron voor de sociale geschiedenis van klassiek Athene, die echter met veel omzichtigheid en aandacht voor de mythische traditie en in confrontatie met andere, historisch beter betrouwbare bronnen bestudeerd moet worden.

Bibliografie

- Ahlers, H. 1911. *Die Vertrautenrolle in der griechischen Tragödie*. Giessen: Christ & Herr.
- Bäbler, B. 2005. “Fremde Frauen im Athen. Thrakische Ammen und athenische Kinder”, in: Riemer U. & P. Riemer (eds), *Xenophobia – Philoxenie. Vom Umgang mit Fremden in der Antike*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 65-88.
- Barrett, W.S. 1964. *Euripides Hippolytos. Edited with Introduction and Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Bassi, D. 1942-1943. “Nutrici e pedagoghi nella tragedia greca”, in: *Dioniso: bollettino dell’Istituto nazionale del dramma antico* 9: 80-87.
- Beck, F.A.G. 1964. *Greek Education. 450-350 B.C.* London: Methuen & Co.
- Brandt, H. 1973. *Die Sklaven in der Rolle von Dienern und Vertrauten bei Euripides*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- Conacher, D. 1998. *Euripides and the Sophists*. London: Duckworth.
- Courteaux, W. & B. Claes 2002. *Euripides. Hippolytus, Iphigeneia in Taurië, Ion*. Amsterdam: Ambo.
- Daitz, S.G. 1971. “Concepts of Freedom and Slavery in Euripides’ Hecuba”, in: *Hermes* 99: 217-226.
- Deene, M. 2008. *In de voetsporen van Eurycleia en Phoenix. Een literair-historische analyse van de rol en historische achtergrond van τροφοί en παιδαγωγοί in de Attische tragedies uit de vijfde eeuw v. Chr.* Gent: Universiteit Gent (onuitgegeven licentieverhandeling).
- Delebecque, E. 1951. *Euripide et la guerre du Péloponnèse*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Douglass, F. 1962. *Life and Times of Frederick Douglass, Written by Himself*. New York: Collier books.
- Ebbott, M. 2005. “Marginal Figures”, in: J. Gregory (ed.), *A Companion to Greek tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing, 366-376.
- Fildes, V. 1986. *Breasts, Bottles and Babies: A History of Infant Feeding*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Genovese, E. 1976. *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. New York: Pantheon books.
- Golden, M. 1990. *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- Goldhill, S. 1999. *The Language of Tragedy: Rhetoric and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorman, G.R. 1917. *The Nurse in Greek life*. Boston: Foreign Languages Print Co.
- Gregory, J. 2002. “Euripides as Social Critic”, in: *Greece and Rome* 49.2: 145-162.
- Guthrie, W.K.C. 1969. *A History of Greek Philosophy III*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hall, E. 1999. "The Sociology of Athenian Tragedy", in: P.E. Easterling (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press, 93-126.
- Joshel, S.R. 1986. "Nurturing the master's child: Slavery and the Roman child-nurse", in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 12.1: 3-22.
- Karydas, H.P. 1998. *Eurykleia and Her Successors: Female Figures of Authority in Greek Poetics*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Klees, H. 1998. *Das Sklavenleben im klassischen Griechenland*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Knox, B.M.W. 1952. "The Hippolytus of Euripides", in: *Yale Classical Studies* 13: 1-31.
- Kosmopoulou, A. 2001. "Working Women: Female Professionals on Classical Attic Gravestones", in: *Annual of the British School at Athens* 96: 281-319.
- Litwack, L. 1980. *Been in the Storm So Long*. New York: Random House.
- Mastronarde, D.J. 2002. *Euripides: Medea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nestle, W. 1901. *Euripides. Der Dichter der griechischen Aufklärung*. Stuttgart: Scientia.
- Olsen, S.D. 1992. "Servant's suggestions in the Odyssey", in: *The Classical Journal* 87.3: 219-227.
- Patton, J.O. 1980. "Moonlight and Magnolias in Southern Education: The Black Mammy Memorial Institute", in: *The Journal of Negro History* 65.2: 149-155.
- Roisman, H.M. 1999. *Nothing Is as it Seems: the Tragedy of the Implicit in Euripides' Hippolytus*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Rühfel, H. 1988. "Ammen und Kinderfrauen im klassischen Athen", in: *Antike Welt* 19.4: 43-57.
- Schulze, H. 1998. *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Scodel, R. 1980. *The Trojan Trilogy of Euripides*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Synodinou, K. 1977. *On the Concept of Slavery in Euripides*. Ioannina: University of Ioannina.
- Tigerstedt, E.N. 1965. *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Vilatte, S. 1991. "La nourrice grecque. Une question d'histoire sociale et religieuse", in: *L'Antiquité Classique* 40: 5-28.
- Vogt, J. 1975. *Ancient Slavery and the Ideal of Man*. Oxford: Basil Blackwell.
- Webster, T.B.L. 1967. *The tragedies of Euripides*. London: Methuen.
- Yannicopoulos, A.V. 1985. "The Pedagogue in Antiquity", in: *British Journal of Educational Studies* 33.2: 173-179.
- Young, N.H. 1990. "The Figure of the Paidagogos in Art and Literature", in: *The Biblical Archaeologist* 53.2: 80-86.